

NGHIÊN CỨU MÔ HÌNH CHUYỂN ĐỔI KHÔNG GIAN NHÀ Ở NÔNG THÔN VÙNG ĐỒNG BẰNG BẮC BỘ DƯỚI TÁC ĐỘNG CỦA ĐÔ THỊ HÓA

Nguyễn Đình Thi¹

Tóm tắt: Đô thị hóa là nguyên nhân chính dẫn đến sự chuyển đổi cơ cấu sản xuất nông nghiệp sang các mô hình kinh tế khác, từ đó làm biến đổi không gian nhà ở nông thôn truyền thống vùng đồng bằng Bắc bộ sang các loại không gian khác phù hợp hơn. Ngoài ra, quá trình phát triển mô hình kinh tế - xã hội nông thôn cũng đã làm biến đổi phương thức sản xuất chuyên canh nông nghiệp sang các phương thức sản xuất kinh tế khác như dịch vụ nông nghiệp, sản xuất thủ công, kinh doanh thương mại chúng làm biến đổi không gian kiến trúc cũng như hình thái NONT thuần nông xưa. Do đó, việc lựa chọn các giải pháp chuyển đổi không gian nhà ở nông thôn vùng đồng bằng Bắc bộ trong quá trình đô thị hóa nhằm đáp ứng các yêu cầu đặt ra, phù hợp với điều kiện phát triển kinh tế gia đình nông thôn nhưng vẫn giữ được một nền văn hóa kiến trúc nông thôn đậm đà bản sắc là cần thiết.

Summary: Urbanization is the main cause leading to the structure conversion of agricultural producing to another economic models. Then modified space of traditional rural housing in the northern plain to another spaces more suitably. Besides, the development process of rural economy- society model also changes intensive modes of agricultural production into another economic production methods such as agricultural service, handicraft production, doing commercial business them to change both architectural space and type of rural housing for farming in the past. So, the choice of solution to change architectural space of rural housing in the northern plain under the process of urbanization to meet the demands set out, suitable to the condition of developing rural family's economy but still remain the culture of rural architecture imbued with characteristic is necessary.

Nhận ngày 28/11/2011, chỉnh sửa ngày 16/02/2012, chấp nhận đăng ngày 28/02/2012

1. Đặt vấn đề

Mặt trái của quá trình phát triển đô thị hóa, sự phát triển nhu cầu kinh tế - xã hội, sự bùng nổ quản lý trong vấn đề quy hoạch phát triển kiến trúc nhà ở nông thôn (NONT) một cách tùy tiện đang làm mất đi hình ảnh văn hoá kiến trúc NONT truyền thống đầy bản sắc của vùng đồng bằng Bắc Bộ (ĐBBB). Đô thị hóa làm dịch chuyển cơ cấu sản xuất nông nghiệp sang các mô hình sản xuất kinh tế khác như dịch vụ nông - công nghiệp, sản xuất thủ công, sản xuất kinh tế trang trại, kinh doanh thương mại đang làm biến đổi không gian kiến trúc cũng như hình thái NONT truyền thống đồng thời làm thay đổi thói quen, nếp sống nông thôn trong khi lại chưa có sự chuẩn bị về văn hóa, tinh thần cũng như thiếu cơ sở hạ tầng kỹ thuật dẫn đến việc quy hoạch, quản lý và xây dựng NONT gặp rất nhiều khó khăn.

¹TS, Khoa Kiến trúc và Quy hoạch, Trường Đại học Xây dựng. E-mail: nguyendinhthidhxd@gmail.com

KẾT QUẢ NGHIÊN CỨU VÀ ỨNG DỤNG

Từ các bất cập nêu trên, việc nghiên cứu các mô hình chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB dưới tác động của đô thị hóa nhằm giúp cho các nhà quản lý, các nhà quy hoạch, kiến trúc lựa chọn các giải pháp bảo tồn, phát triển, kiến trúc NONT thời kỳ mới đáp ứng các yêu cầu đặt ra, phù hợp với điều kiện phát triển kinh tế - xã hội nông thôn nhưng vẫn giữ được một nền văn hoá kiến trúc nông thôn đầy tính nhân văn của vùng ĐBBB là cần thiết.

Mục tiêu của nghiên cứu đặt ra là đề xuất những mô hình chuyển đổi không gian kiến trúc NONT dưới tác động của đô thị hóa phù hợp với sự chuyển dịch cơ cấu sản xuất kinh tế nông thôn nhằm nâng cao chất lượng sống cho nông dân vùng ĐBBB.

Những nội dung nghiên cứu cơ bản như sau:

- Đánh giá tình hình xây dựng, phát triển không gian NONT vùng ĐBBB dưới tác động của đô thị hóa.
- Đưa ra các cơ sở khoa học cho việc chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB dưới tác động của đô thị hóa.
- Đề xuất các mô hình chuyển đổi không gian kiến trúc NONT phù hợp với sự chuyển dịch cơ cấu sản xuất kinh tế nông thôn vùng ĐBBB hiện nay.

Nghiên cứu sử dụng các phương pháp như thu thập, tổng kết thông tin từ các tài liệu, sách báo, hội thảo khoa học về quy hoạch, phát triển NONT; khảo sát thực trạng; sử dụng phương pháp chuyên gia; tổng hợp, quy nạp các cơ sở lý thuyết và thực tiễn để từ đó đưa ra các giải pháp đề xuất.

2. Những khái niệm cơ bản và tình hình xây dựng NONT vùng ĐBBB dưới tác động của đô thị hóa

2.1 Những khái niệm cơ bản

- *Khái niệm về NONT*: Nhà ở nông thôn là những loại nhà ở gia đình phục vụ sinh hoạt, ăn uống, nghỉ ngơi, học tập và sản xuất kinh tế hộ gia đình dành cho người nông dân sản xuất nông nghiệp, làm nghề dịch vụ phục vụ cho sản xuất nông - công nghiệp, các nghề thủ công nghiệp và buôn bán kinh doanh. Nói chung, là các loại hình nhà ở được xây dựng trong khu vực nông thôn bị tác động của quá trình đô thị hóa và thụ hưởng hệ thống hạ tầng kỹ thuật, hạ tầng xã hội và môi trường ở nông thôn.

- *Khái niệm về chuyển đổi không gian NONT*: Là quá trình chuyển đổi không gian kiến trúc NONT cùng với sự chuyển dịch cơ cấu sản xuất kinh tế nông nghiệp, nông thôn dưới tác động của đô thị hóa phù hợp với điều kiện nông thôn.

2.2 Đánh giá tình hình xây dựng, phát triển NONT vùng ĐBBB

- Nhà ở nông thôn vùng ĐBBB mang trong mình một nền văn hóa kiến trúc truyền thống lâu đời. Với những không gian linh hoạt, mềm dẻo thích ứng NONT đã phục vụ hiệu quả cho việc sinh hoạt nghỉ ngơi, ăn uống và sản xuất kinh tế hộ gia đình của dân cư vùng ĐBBB. NONT thích nghi với khí hậu, thân thiện với môi trường nông thôn, phù hợp với lối sống và phong tục tập quán của người dân nông thôn.

- Dưới tác động của đô thị hóa cũng như sự chuyển dịch cơ cấu sản xuất của nông thôn vùng ĐBBB, NONT luôn biến đổi cho phù hợp với xu hướng và nhu cầu thực tiễn của xã hội. Tuy nhiên, do không có định hướng và quản lý kịp thời của các cấp các ngành chức năng nên NONT đã phát triển tùy tiện dẫn đến tình trạng lộn xộn, gây mất thẩm mỹ kiến trúc nông thôn và ảnh hưởng nặng nề tới môi trường sống của dân cư nông thôn.

- Hệ thống hạ tầng kỹ thuật NONT không được quan tâm nên không đáp ứng được điều kiện sinh hoạt, sử dụng và phát triển kinh tế nông thôn.

- Việc sử dụng vật liệu xây dựng NONT hiện nay không được lựa chọn kỹ các vật liệu xây dựng thân thiện với môi trường đồng thời khai thác tràn lan đất đai nông nghiệp để sản xuất gạch đất nung, khai thác cát, đá xây dựng cũng đang làm ảnh hưởng nặng nề đến môi trường sống vùng nông thôn ĐBBB.

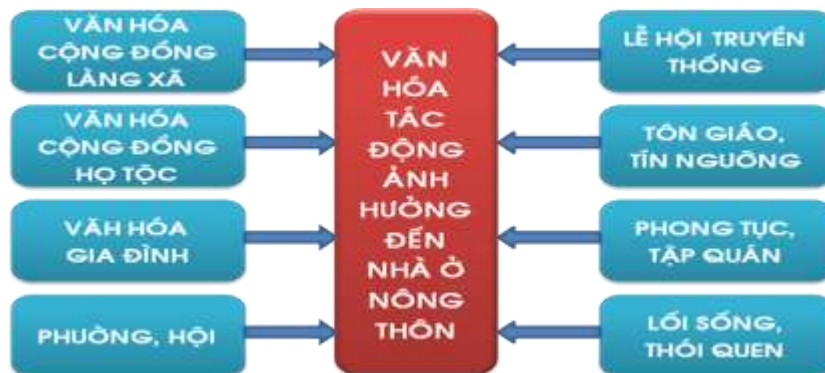
3. Một số cơ sở khoa học của việc chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB dưới tác động của đô thị hóa

3.1 Đặc điểm văn hóa, truyền thống

- *Đặc điểm hòa đồng với thiên nhiên:* Nhằm thích nghi với điều kiện môi trường, khí hậu, NONT thường xây dựng dàn trải, thấp, bám sát xuống mặt đất để chống gió bão. Nhà ở thông thoáng, nhẹ nhàng, cửa sổ thấp, nhỏ và dài để đón gió mát và hạn chế bức xạ mặt trời chiếu vào nhà, mái dốc đưa ra xa để chống mưa hắt. Đan xen vào không gian ở là sân phơi, vườn cây, thảm rau xanh để tận dụng bóng mát, cải thiện vi khí hậu và tạo cảnh quan đẹp. Các công trình kiến trúc phân tán, hòa nhập với cây xanh.

- *Tín ngưỡng, phong tục tập quán:* Là một hình thức văn hóa của cư dân vùng ĐBBB, tư tưởng phụ thuộc thiên nhiên và tôn thờ sức mạnh của thiên nhiên. Người dân tôn thờ những sự vật, hiện tượng có liên quan đến nông nghiệp như thần mặt trời, mặt trăng, thần đất, thần sông, thần núi, cầu mong sự thái bình, tránh được thiên tai, mùa màng tốt tươi.

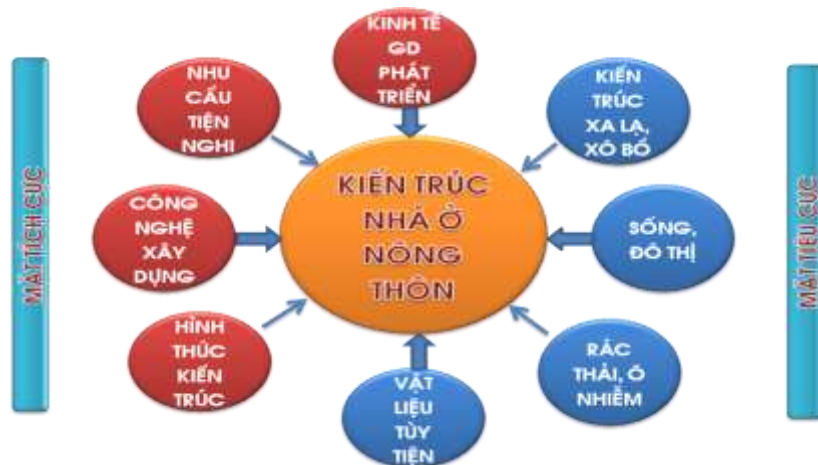
- Cùng với tín ngưỡng là phong tục, đó là những thói quen, tập quán ăn sâu vào văn hóa xã hội nông thôn vùng ĐBBB từ lâu đời (hình 1).

Hình 1. Tác động của văn hóa, tín ngưỡng đến NONT

3.2 Các yếu tố ảnh hưởng đến quá trình chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB

- *Ảnh hưởng của quá trình đô thị hóa:* Mặt trái của đô thị hóa làm thay đổi bộ mặt xã hội nông thôn vùng ĐBBB, trong đó ảnh hưởng nhiều là văn hóa xã hội, phong tục tập quán và kiến trúc NONT. Ngoài ra, do dân cư của làng ngày càng tăng nên nhu cầu về nhà ở ngày càng cao, việc mở rộng xây dựng các khu dân dân là tất yếu. Khu đất dân dân tự phát không có hệ thống hạ tầng, không có quy hoạch, lại thường bám vào trục đường nên kéo dài thành tuyến. Việc xây dựng không phép và không quan tâm đến hệ thống hạ tầng kỹ thuật, các ao, hồ tự nhiên đều bị san lấp để biến thành đất ở là các yếu tố cơ bản làm cho môi trường nông thôn bị xâm hại nặng nề (hình 2).

Hình 2. Tác động ảnh hưởng của đô thị hóa đối với NONT

- *Ảnh hưởng của quá trình chuyển dịch cơ cấu sản xuất kinh tế:* Quá trình đô thị hóa là điều kiện để phát triển các khu đô thị mới, các khu công nghiệp và đất đai nông nghiệp sẽ mất đi, người nông dân sẽ mất tư liệu sản xuất của mình và không còn công cụ để sản xuất nông nghiệp, họ trở thành người thất nghiệp, không có công ăn việc làm ngay trên mảnh đất của mình. Như vậy, xu hướng tất yếu là chuyển đổi cơ cấu sản xuất từ nông nghiệp thuần túy của người dân nông thôn sang các loại hình phát triển kinh tế khác. Do đó, khi thiết kế xây dựng NONT cần biến đổi không gian kiến trúc cho phù hợp với nhu cầu thực tế.

- *Thu nhập và mức sống của dân cư:* Người dân nông thôn thu nhập kinh tế gia đình từ nhiều nghề như: làm trang trại gia đình; chăn nuôi kết hợp với làm ruộng; làm nghề phụ; làm nghề thủ công; làm công nhân các khu công nghiệp hay kinh doanh buôn bán. Ngoài ra, nhiều nông dân giàu lên nhờ vào việc bán đất ở hoặc tiền do được đền bù đất nông nghiệp.

- *Cấu trúc và đặc điểm phát triển của gia đình:* Cấu trúc gia đình hiện nay đã thay đổi nhiều so với trước đây là những cơ sở quan trọng giúp cho việc đề xuất giải pháp chuyển đổi không gian kiến trúc NONT vùng ĐBBB đúng với thực tiễn hơn. Chúng ta cần quan tâm số lượng thành viên, các thế hệ sinh sống trong gia đình, lứa tuổi, mối qua hệ huyết thống, nghề nghiệp sản xuất kinh tế gia đình. Hiện nay, các gia đình nông thôn có cấu trúc gia đình nhỏ, không lớn như gia đình truyền thống xưa.

- *Nguyên vọng, nhu cầu về xây dựng nhà ở:* Ngày nay, trong bối cảnh hiện đại hóa, công nghiệp hóa đất nước. Việc xây dựng phát triển NONT đáp ứng nhu cầu, nguyện vọng của người dân cần được quan tâm từ khâu thiết kế quy hoạch chung từ huyện - xã, quy hoạch chi tiết từ xã - thôn và khu dân cư nông thôn mới; thiết kế kiến trúc và lựa chọn giải pháp vật liệu, giải pháp thi công sao cho ngôi NONT vừa hiện đại, tiện nghi lại không xa rời nhà ở truyền thống.

- *Nhu cầu sử dụng tiện nghi hiện đại trong nhà ở:*

Ngày nay, người nông dân cần có ngôi nhà với các không gian ở tiện nghi, khép kín, tăng cường tính tự do cá nhân hơn các không gian mở của nhà ở truyền thống trước đây. Đường giao thông trước đây chỉ dành cho đi bộ và xe thô sơ, nay không thể đáp ứng được các loại phương tiện vận chuyển như xe con, xe tải. Khi thiết kế nhà ở nông thôn, phải quan tâm đến tổ chức không gian nội thất cho phù hợp với các trang thiết bị hiện đại như bàn ghế, giường tủ, bàn trang điểm, thiết bị nghe nhìn, dàn âm thanh, ti vi, điều hòa, không gian thư giãn, thiết bị bếp nấu, trang thiết bị vệ sinh, tắm hiện đại... (hình 3).

Hình 3. Tiện nghi hiện đại ảnh hưởng đến không gian NONT

4. Đề xuất các mô hình chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB trong quá trình đô thị hóa

4.1 Một số yêu cầu chung

- *Yêu cầu về bảo tồn, phát triển làng xã truyền thống:* Giữ gìn, bảo tồn và phát triển kiến trúc NONT các làng xã vùng ĐBBB là cần thiết nhằm nâng cao giá trị của làng truyền thống. Có thể đưa ra 5 tiêu chí xác định giá trị kiến trúc làng truyền thống như: Làng có kiến trúc đặc biệt giá trị; Làng có kiến trúc giá trị rất cao; Làng có kiến trúc giá trị cao; Làng có kiến trúc giá trị trung bình; Làng có kiến trúc giá trị thấp.

- *Yêu cầu về lựa chọn diện tích khuôn viên khu đất xây dựng NONT:* Khi lựa chọn khuôn viên khu đất xây dựng NONT cần đảm bảo một số yêu cầu sau: Thuận lợi giao thông đi lại của các phương tiện; có ao hồ, cây xanh nhằm cải thiện môi trường sinh thái; đáp ứng nhu cầu ở của mỗi hộ gia đình. Ngoài ra, khu đất phải đảm bảo đủ diện tích phù hợp với điều kiện sản xuất của mỗi hộ gia đình.

- *Yêu cầu về tổ chức không gian và chức năng của NONT:* Không gian của ngôi NONT được cấu thành bởi các chức năng chính, phụ và giao thông. Chức năng chính bao gồm các phòng ở (phòng ngủ, phòng khách, phòng sinh hoạt chung). Chức năng phụ bao gồm phòng bếp, phòng ăn, ban công, khu vệ sinh, giếng nước, sân phơi, bể nước mưa, nhà kho, nhà xưởng sản xuất thủ công, nhà xe ô tô, vườn trồng cây, chuồng trại chăn nuôi, ao. Chức năng giao thông gồm hiên đón, hành lang, ngõ, lối đi. Các loại hình NONT khác tùy theo điều kiện sản xuất kinh tế để tổ chức cho thích ứng.

4.2 Đề xuất mô hình không gian nhà ở nông thôn vùng ĐBBB

- *Nhà ở thuần nông:* Là nhà ở dành cho gia đình sinh sống bằng nghề sản xuất nông nghiệp và không gian nhà ở cần thiết phải duy trì các chức năng truyền thống như chức năng ở; chức năng sản xuất nông nghiệp, thu hoạch mùa màng; trồng rau xanh, chăn nuôi gia súc, gia cầm...

Khi thiết kế tổng mặt bằng NONT, cần chú ý kết hợp hài hòa giữa nhà chính, nhà phụ, các chức năng phụ trợ với thiên nhiên xung quanh, làm cho các bộ phận gắn bó hữu cơ với nhau. Đồng thời khi bố trí tổng mặt bằng cần quan tâm đến hướng gió mát chủ đạo để tổ chức các công trình cho hợp lý. Mật độ xây dựng chiếm khoảng từ 30-45% diện tích đất.

KẾT QUẢ NGHIÊN CỨU VÀ ỨNG DỤNG

Tổng mặt bằng NONT nên tổ hợp nhà chính và nhà phụ kiểu chữ nhật (hình chữ nhật), chữ đinh (hình chữ T), chữ môn (hình chữ U), thước thợ (hình chữ L). Nhà ở thuần nông có các bộ phận chức năng cơ bản như tiếp khách, sinh hoạt chung; chức năng ngủ và học tập; chức năng phụ; chức năng chuồng trại, vệ sinh, chức năng sân vườn, lối đi lại (hình 4).

Hình 4. Một số hình ảnh nhà ở thuần nông thế hệ mới

- *Nhà ở kiểu nông trang*: Là loại nhà hình thành do các gia đình nhỏ tách ra từ các hộ gia đình lớn nhiều thế hệ chuyên làm nông nghiệp. Sau khi con cái lớn, lấy vợ gả chồng đều có nhu cầu tách ra ở riêng, mảnh đất lâu đời với ngôi nhà gỗ truyền thống bị phá bỏ đi và thay vào đó là các ngôi nhà xây bít mặt đường làng. Mặc dù gia đình vẫn làm nông nghiệp, nhưng cách chia đất nhỏ xây nhà theo kiểu chia lô sẽ ảnh hưởng đến điều kiện phát triển kinh tế của gia đình.

Thiết kế tổng mặt bằng có thể theo các giải pháp như: Giải pháp tổ chức kiểu chu vi; Giải pháp tổ chức kiểu khối ghép; Giải pháp tổ chức kiểu liên kề thẳng hàng; Giải pháp tổ chức kiểu liên kề so le. Nhà ở kiểu nông trang sản xuất nông nghiệp nên có các chức năng tương tự nhà ở thuần nông, sân phơi nên làm chung cho các hộ gia đình. Mặt khác, có thể giảm bớt một số chức năng của nhà thuần nông như ao cá, vườn trồng cây ăn quả... nhà có thể xây cao 2 -3 tầng là phù hợp.

- *Nhà ở làm kinh tế trang trại*: Là loại hình nhà dành cho nông dân làm kinh tế trang trại như chăn nuôi gia súc, trồng rừng, làm vườn, trồng cây ăn trái, nuôi trồng thủy sản. Diện tích các khu đất dành cho xây trang trại có diện tích lớn từ một đến hàng chục ha. Nhà ở kiểu trang trại nông thôn còn là nơi phát triển du lịch. Nhà ở nên làm 1-2 tầng để có thể gắn kết với cây xanh và mặt nước (hình 5).

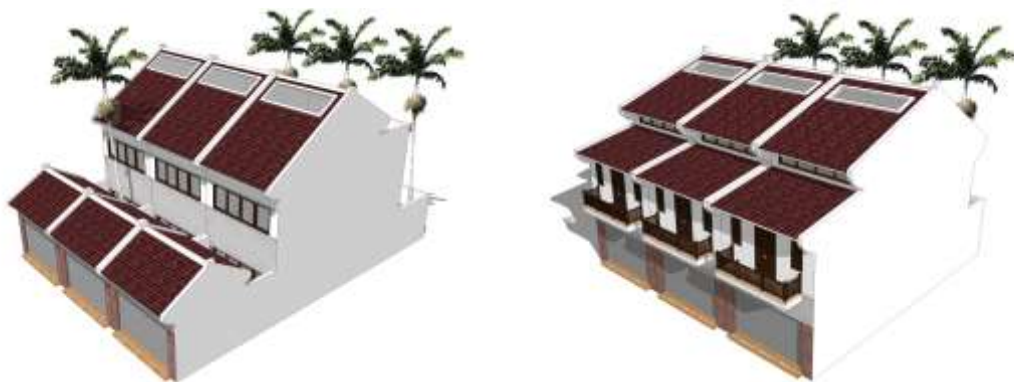
- *Nhà ở kết hợp với sản xuất tiểu thủ công*: Là loại nhà ở dành cho gia đình chuyên làm nghề thủ công sinh sống tại các làng nghề, hoạt động kinh tế của gia đình không phụ thuộc vào nông nghiệp mà phụ thuộc vào sản xuất và buôn bán hàng hóa của làng nghề như: dệt tơ lụa, sơn mài, khảm trai, điêu khắc, mỹ nghệ, bạc, vàng, điêu khắc đá, gỗ, gốm, song, mây, tre, nón lá, rèn đúc, cơ khí.

Khi thiết kế tổng mặt bằng nhà ở nông thôn kết hợp với sản xuất thủ công, cần đáp ứng điều kiện sử dụng thuận lợi giữa khu vực ở và khu vực sản xuất. Mật độ xây dựng từ 40-50% diện tích khu đất. Một số giải pháp tổ chức như: Giải pháp tổ chức tập trung; Giải pháp tổ chức phân tán; Giải pháp tổ chức phân tán nhưng liên hệ với nhau bằng nhà cầu; Giải pháp tổ chức kiểu chữ U; Giải pháp tổ chức kiểu chữ L. Do nhà ở kết hợp với sản xuất chiếm nhiều diện tích, nên thiết kế khối ngủ cao 2 -3 tầng, khu vực sản xuất và kho 1 tầng. NONT kết hợp với sản xuất thủ công có các bộ phận chức năng như tiếp khách, sinh hoạt chung; chức năng ngủ và học tập; chức năng sản xuất thủ công, giới thiệu sản phẩm; chức năng phụ, kho tàng; ga ra ô tô; chức năng sân vườn, lối đi lại.

Hình 5. Các bộ phận chức năng của nhà ở làm kinh tế trang trại

- Nhà ở kết hợp dịch vụ, buôn bán thương mại: Là loại nhà ở dành cho gia đình chuyên làm nghề dịch vụ nông - công nghiệp và buôn bán thương mại, hoạt động kinh tế gia đình đã hoàn toàn thoát khỏi nông nghiệp. Trong quy hoạch các cụm dân cư nông thôn, loại nhà này được bố trí bám theo các trục đường làng, đường liên thôn, liên xã, gần với chợ và trung tâm các thị tứ. Các thành phần chức năng cơ bản của nhà ở kết hợp làm dịch vụ nông nghiệp và thương mại như sau: không gian ở; không gian bán hàng, buôn bán và dịch vụ thương mại, không gian này bố trí ngay tại tầng một, tiếp giáp với đường liên thôn, phần không gian bên ngoài bán hàng, không gian bên trong làm kho chứa hàng. Nhà ở kết hợp thương mại có chiều cao tầng từ 3-4 tầng, mật độ xây dựng khoảng từ 60-70% diện tích khu đất xây dựng, diện tích còn lại dành cho sân trong và vườn phía sau nhà nhằm cải thiện vi khí hậu trong ngôi nhà ở (hình 6).

Hình 6. Một số hình ảnh nhà ở kết hợp với dịch vụ thương mại

Thiết kế quy hoạch tổng mặt bằng theo các giải pháp: Giải pháp tổ chức theo tuyến, dải; Giải pháp tổ chức theo kiểu liên kết có sân vườn xếp thẳng hàng; Giải pháp tổ chức theo kiểu liên kết có sân vườn xếp so le.

Các bộ phận chức năng của nhà ở kết hợp dịch vụ, buôn bán thương mại gồm các chức năng như tiếp khách, sinh hoạt chung; chức năng ngủ và học tập; chức năng kinh doanh, thương mại; chức năng phụ, kho tàng; chức năng sân vườn, lối đi lại.

5. Kết luận và kiến nghị

- Kiến trúc NONT vùng ĐBBB tự thân nó được coi là “*kiến trúc xanh*” hay “*kiến trúc tự nhiên*”, loại kiến trúc thân thiện với môi trường nên rất cần thiết phải được gìn giữ, bảo tồn và phát triển.

- Cần có chính sách bảo tồn các làng xã truyền thống; khi xây dựng các điểm dân cư nông thôn mới cần phải có quan hệ mật thiết gắn bó hữu cơ với làng hiện hữu.

- Khi xây dựng NONT cần quan tâm đến yếu tố khí hậu, đến điều kiện thông gió, chiếu sáng tự nhiên để có thể tiết kiệm năng lượng.

- Cần lựa chọn các mô hình không gian NONT thích ứng với nhu cầu phát triển sản xuất kinh tế của mỗi hộ gia đình nông thôn và lựa chọn vật liệu xây dựng NONT cho phù hợp, ưu tiên các loại vật liệu “*xanh*”, vật liệu thân thiện với môi trường.

- Cần xây dựng hệ thống hạ tầng kỹ thuật đồng bộ với việc quy hoạch, xây dựng phát triển kiến trúc NONT.

- Nên xây dựng vùng ĐBBB thành một nông thôn hiện đại, văn minh nhưng vẫn giữ được bản sắc văn hóa kiến trúc truyền thống, giữ được môi trường cảnh quan nông thôn.

Tài liệu tham khảo

1. Pierre Gourou, *Người nông dân Châu thổ Bắc Kỳ*, NXB Nghệ thuật và Lịch sử, Paris.
2. Tổng cục Thống kê. *Niên giám thống kê*. NXB Thống kê, Hà Nội - 2009.
3. Trần Ngọc Thêm (1999), *Cơ sở Văn hóa Việt Nam*, NXB Giáo dục, Hà Nội.
4. Nguyễn Khắc Tụng (1973), *Nhà cửa các dân tộc ở trung du Bắc bộ Việt Nam*, NXB Khoa học Xã hội.
5. Nguyễn Đình Thi, *Nghiên cứu và đề xuất các giải pháp chuyển đổi không gian NONT vùng ĐBBB trong quá trình đô thị hóa*, Đề tài KH&CN cấp Bộ, Hà Nội - 2011.